

Υγεία και ασθένεια Δύο αντίρροπες δυνάμεις εξισορρόπησης της ανθρώπινης υπόστασης Η Ορθόδοξη Χριστιανική προσέγγιση

Φρειδερίκη Κυρίτση

Επίκουρη Καθηγήτρια, ΤΕΙ, Α' Τμήμα Νοσηλευτικής, Αθήνα

Α' Τμήμα Νοσηλευτικής,
Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα

ΠΕΡΙΛΗΨΗ Το συγκεκριμένο άρθρο παρουσιάζει την ορθόδοξη χριστιανική προσέγγιση και έχει ως σκοπό να διερευνήσει τις θετικές πνευματικές δυνάμεις που ελευθερώνονται, όταν η αδυναμία της ασθένειας και του πόνου εισβάλλει στην ανθρώπινη φύση. Εισαγωγικά αναφέρεται ότι η υγεία και η ασθένεια αποτελούν δύο διαφορετικές όψεις της ζωής, όπως η μέρα και η νύχτα. Κατά τον ίδιο τρόπο, η υγεία και η ασθένεια είναι δύο αντίρροπες δυνάμεις, που εξισορροπούν τον άνθρωπο ως ψυχοσωματική ολότητα. Οι προσεγγίσεις που χρησιμοποιήθηκαν ήταν οι εξής: (α) Η επίγνωση της ψυχοσωματικής οντότητας του ανθρώπου αποτελεί πηγή της υπαρξιακής του αναζήτησης. (β) Ο πόνος της ασθένειας είναι το κέντρο βάρους εξισορρόπησης των δύο αντίρροπων δυνάμεων της ανθρώπινης φύσης: της υλικής δύναμης και της πνευματικής. (γ) Ο πόνος είναι μεθόριος ανάμεσα στην ύλη και το πνεύμα και ενώνει τη συνείδηση με την αιωνιότητα. (δ) Η ασθένεια, ως βιωματική κατάσταση εγκατάλειψης και σωματικής αδυναμίας, οδηγεί τον άνθρωπο

Health and illness Two contradicting forces of equilibrium in human entity An Orthodox Christian approach

Frideriki Kiritsi

Assistant Professor, Technological Educational Institute,
Nursing Department A', Athens, Greece

Nursing Department A',
Technological Educational Institute

ABSTRACT This article presents an Orthodox Christian approach and aiming to investigate positive forces that are released when the inability of sickness and pain enters the human body. The concepts of health and illness, as two different aspects of life, are presented in the introduction as they always go together like day and night. Health and illness are two different forces that lead the person as a psychological entity to equilibrium. The approaches used were: (a) Understanding that the psychosomatic entity of the individual is the source of it's physical being. (b) Pain from a disease is the center of equilibrium between the two contradicting forces of the human nature, that is, the somatic and the spiritual strength. (c) Pain stands in between the somatic nature and the spirit and connects the conscience to the eternity. (d) Illness as a live condition of abandonment and weakness, leads the individual to a process of rediscovering his personal philosophy. (e) Illness and pain creates to the person a large feeling of acceptance so that

σε αναθεώρηση της προσωπικής του φιλοσοφίας. (ε) Η ασθένεια και ο πόνος δημιουργούν στην ψυχή του ανθρώπου έναν ευρύ χώρο αποδοχής, για να δράσει το θεραπευτικό άγγιγμα της θείας δυνάμεως διά της προσευχής. (στ) Το νοσηλευτικό σθένος, που στηρίζεται στην υπομονή, την αγάπη και την κατανόηση, αντιρροπεί την αδυναμία της ανθρώπινης ασθένειας.

Λέξεις-κλειδιά:

- Φιλοσοφική προσέγγιση ανθρώπου-υγείας-ασθένειας
- Μεταφυσική διάσταση του πόνου

Υπεύθυνος αλληλογραφίας

Κυρίτση Φρειδερίκη
Ιώνων 40, 118 52 Άνω Πετράλωνα, Αθήνα
Τηλ. 210-34 20 126
E-mail: fkyritsi@teiath.gr

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Υγεία και ασθένεια, δύο διαφορετικές όψεις της ζωής

Η υγεία είναι το ύψιστο και πολυτιμότερο αγαθό, που επιθυμεί, εύχεται και προσεύχεται ο κάθε άνθρωπος να έχει στη ζωή του. «Όταν έχεις την υγείά σου έχεις όλα τα καλά σου» λέγει η σοφή παροιμία του λαού.

Η έννοια της υγείας είναι συνυφασμένη με τη δύναμη, τη χαρά, την ομορφιά, τη δημιουργικότητα και την ίδια τη ζωή. Αυτό αποδεικνύεται από τις μυριάδες ευχές που ανταλλάσσουν οι άνθρωποι καθημερινά, όπου η λέξη της υγείας είναι η κυρίαρχη έννοια, συνοδευόμενη τις περισσότερες φορές από δύναμη, χαρά, ευημερία.

Πηγή ζωής και βρυσομάνα του καθαρού νερού χαρακτηρίζει την υγεία ο ποιητής Κωστής Παλαμάς, αποδίδοντάς της δύναμη και τρανσύνη, γιατί εκεί όπου υπάρχει, ζει το κορμί αλλά και η ψυχή του ανθρώπου.¹

Με τη λαϊκή παροιμία «Η γεια με κάνει και γελά, η γεια και καμαρώνω», οι άνθρωποι θεωρούν την υγεία πρόξενο χαράς, ευτυχίας και αυτοαποδοχής. Στο πολύμνητο αυτό αγαθό της υγείας δόθηκε τόση μεγάλη υπεραξία, γιατί, όταν χαθεί, τότε ο άνθρωπος έρχεται αντιμέτωπος με την καχεκτική, κιτρινιασμένη, μίζερη, αδύνατη και αποκρουστική εικόνα της ασθένειας, που θα του προκαλέσει δυσάρεστα συναισθήματα και επώδυνες καταστάσεις. Γι' αυτό, πολύ σοφά η λαϊκή

the therapeutic touch of God's bless can affect him through his prayer. (f) Nursing interventions which come from patience, love and understanding equalizes the inability that illness produces.

Key words:

- Philosophical approach of person-health-disease
- Metaphysical meaning of pain

Corresponding author

Frideriki Kiritsi
40 Ionon street, GR-118 52 Ano Petralona, Athens, Greece
Tel. +30 210-34 20 126
E-mail: fkyritsi@teiath.gr

παροιμία λέγει «Λυπημένον χείλι γελάει, αρρώστου δε γελάει».

Η ασθένεια είναι αυτό που λείπει η ίδια η λέξη, δηλαδή έλλειψη σθένους-δύναμης. Κατ' επέκταση, ασθενής είναι αυτός που τον εγκαταλείπει η σωματική δύναμη. Η φράση «δεν με κρατούν τα πόδια μου» είναι χαρακτηριστική της αδυναμίας του ασθενούς. Ο Κωστής Παλαμάς μας περιγράφει την ασθένεια σαν μια δύναμη καθήλωσης του ανθρώπου στο κρεβάτι, εντελώς αντίθετη από την ενεργητικότητα και τη δύναμη της υγείας.²

Είναι λοιπόν δύο αντίθετες δυνάμεις η υγεία και η ασθένεια, γιατί «η μια τρέχει και γελά κι άλλη κλαίει και καθηλώνει». Η υγεία είναι ευχάριστη και ποθητή, η ασθένεια δυσάρεστη και μισητή, είναι η μέρα και η νύχτα που πάνε πάντα μαζί και φτιάχνουν το ημερο-νύχτιο.

Η αποδοχή της ασθένειας ως θετικής δύναμης και αξίας,³ που έχει ως στόχο την ολοκλήρωση του ανθρώπου ως ψυχοσωματικής οντότητας, αποτελεί και το σκοπό της συγκεκριμένης μελέτης.

Η ασθένεια κρύβει μια μυστική δύναμη, που είναι αντίθετη με τη δύναμη που εκφράζει η υγεία. Και οι δύο αυτές δυνάμεις, η υγεία και η ασθένεια, είναι αντίρροπες και επιφέρουν την ισορροπία του ανθρώπου ως ψυχοσωματικής ολότητας. Η δύναμη της ασθένειας μοιάζει με τη δύναμη της σφεντόνας, όπου η πέτρα θα πρέπει να συμπιεστεί ανάμεσα στα δάχτυλα, να βυθι-

στεί προς τα κάτω διά της θλίψης του πόνου και ύστερα να εκσφενδονιστεί με ιλιγγιώδη ταχύτητα προς τα πάνω, ελευθερώνοντας την πνευματική δύναμη του ανθρώπου.

ΠΗΓΗ ΥΠΑΡΕΙΑΚΗΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ, Η ΕΠΙΓΝΩΣΗ ΤΗΣ ΨΥΧΟΣΩΜΑΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΟΝΤΟΤΗΤΑΣ

Σύμφωνα με τον Ιπποκράτη, πατέρα της Ιατρικής, το πρώτο που θα πρέπει να μαθαίνουν όσοι ασχολούνται με την υγεία και την ασθένεια είναι η γνώση περί του τι είναι άνθρωπος. *«ουκ εἴη δυνατόν ἰητρικὴν εἰδέναι, ὅστις μὴ οἶδεν ὅτι ἐστὶν ἄνθρωπος, ἀλλὰ τοῦτο δεῖ καταμαθεῖν τὸν μέλλοντα ὀρθῶς θεραπεύειν τοὺς ἀνθρώπους»*.⁴

Ο άνθρωπος, σύμφωνα με τον Πλάτωνα, ως προς τη δημιουργία και τη σύνθεσή του, θεωρείται *«ζῶο μετέχον θείας ουσίας και ταπεινῆς φύσεως»*. Η ψυχή, σύμφωνα με τον ίδιο, είναι αθάνατη, θεία ουσία, ιδέα του πνεύματος, χωριζόμενη από το σώμα και έχει τρία μέρη: λογιστικό, επιθυμητικό, θυμοειδές.⁵

Η ψυχή, σύμφωνα με το Γαληνό, είναι άφθαρτη, έργο του αϊδίου θεού με σκοπό την αρετή.⁶ Ο δε Αριστοτέλης θεωρεί τον άνθρωπο ως ψυχοσωματική οντότητα *«ουκ ἐστὶ ψυχὴ χωριστὴ τοῦ σώματος»*.⁷

Το τι είναι ο άνθρωπος αναρωτιέται και ο Δαβίδ, που μένοντας εκστατικός από τη θέα της ομορφιάς και αρμονίας της Δημιουργίας αναφωνεί *«Τι ἐστὶν ἄνθρωπος ὅτι μιμνήσκει αὐτόν;...ηλάττωσας αὐτόν βραχύ τι, παρ' ἀγγέλους, δόξα και τιμὴ ἐστεφάνωσας αὐτόν και κατέστησας αὐτόν ἐπὶ τὰ ἔργα τῶν χειρῶν σου, πάντα υπέταξας υποκάτω τῶν ποδῶν αὐτοῦ»*.⁸

Ο άνθρωπος, λέγει, είναι κάτι μικρότερος από τους αγγέλους που υπηρετούν το Θεό και είναι περιβεβλημένος με τη δόξα της κυριαρχίας του στη θαυμαστή Δημιουργία.

Πολλοί φιλόσοφοι, θεολόγοι, κοινωνιολόγοι, ιατροφιλόσοφοι, από τα βάθη των αιώνων, εκφράζονται με θαυμασμό γι' αυτό το μεγαλείο της ανθρώπινης υπόστασης, *«μέγας ἄνθρωπος»*,⁹ *«μέσος μεταξύ του φυσικού και του πνευματικού κόσμου»*, *«ἐπίγειος και ουράνιος, πρόσκαιρος και αθάνατος»*.¹⁰

Ο ιατροφιλόσοφος Καισάριος εξηγεί την όρθια θέση του ανθρώπου με τη συγγένειά του προς την άνω ζωή και του αποδίδει την ιδιότητα του «Ουρανόππου» (αυ-

τού που βλέπει προς τον ουρανό) και του *«ορθού προσώπου»* (αυτός που βλέπει σε όρθια στάση).¹¹

Ο πάντα διαχρονικός Σωκράτης, ο πατέρας της αρχαίας φιλοσοφίας, μας δίνει μια άλλη διάσταση του ανθρώπου που μοιάζει με μια συνεχή κίνηση αναζήτησης. *«Ἀνθρωπος ὃν ζητητικόν»*, λέγει.⁵

Σ' αυτή την κίνηση αναζήτησης ως *«ὃν ζητητικὸ ὁ ἄνθρωπος»* διακρίνονται δύο αντίρροπες δυνάμεις: η σωματική και η ψυχική κίνηση. Η μεν σωματική κίνηση, ή αλλιώς φυσική, αναζητεί την ικανοποίηση των αναγκών προς επιβίωση, όπως διατροφή, ένδυση, κατοικία, διαιώνιση του είδους, ευμάρεια, καλοπέραση. Η δε ψυχική κίνηση ή πνευματική ανταγωνίζεται τη σωματική δύναμη και επιζητεί την ικανοποίηση στο *«υπέρτατο αγαθό»*, το *«όντως ὄν»* κατά τον Πλάτωνα, στο «Ων» κατά το Μωσὴ της Βίβλου και στο Α και Ω, η Ζωή και η Αλήθεια, στον ίδιο το Χριστό.¹²

Η μια δύναμη, σωματική-σαρκική, ωθεί και στροβιλίζει τον άνθρωπο προς τα κάτω, σ' αυτά όπου δεν διαφέρει στη φροντίδα με κάποιο ζώο, άρα στα ενστικτώδη· η άλλη δύναμη, η ψυχική, ωθεί τον άνθρωπο προς τα πάνω *«έχοντας το φτερό του αετού στο νου»* να γίνει ουρανόπτης.¹¹

Την απάντηση στο ερώτημα «τι ν' αναζητά ο άνθρωπος πάνω στη γη μας» τη δίνει ο σύγχρονος πολιτικός φιλόσοφος Κανελλόπουλος, λέγοντας ότι ο άνθρωπος είναι το μόνο ον στο κόσμο που πρέπει ν' ανακαλύψει τον εαυτό του. Είναι το μόνο πλάσμα που ο πλάστης το έταξε να ξαναπλάσει τον εαυτό του κοιτάζοντας την εικόνα του Δημιουργού του μέσα του, σύμφωνα με το *«κατ' εικόνα και ομοίωση»*.¹³

Η κίνηση της αναζήτησης αυτής του ανθρώπου μοιάζει με τη δύναμη του πίδακα του υπόγειου νερού, που όταν βρει διέξοδο, προσπαθεί να φθάσει στο ύψος της φυσικής πηγής του. Έτσι και ο άνθρωπος προσπαθεί να φθάσει με όλες του τις δυνάμεις το Δημιουργό του.

Ο ΠΟΝΟΣ ΤΗΣ ΑΣΘΕΝΕΙΑΣ ΩΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΨΥΧΟΣΩΜΑΤΙΚΗΣ ΙΣΟΡΡΟΠΙΑΣ

Το κέντρο βάρους εξισορρόπησης των δύο αντίρροπων δυνάμεων, του σώματος και του πνεύματος, είναι ένα μεγάλο ή μικρό αθέατο βάρος που το βιώνει ο κάθε ένας άνθρωπος μυστικά και παρέχει το ανάλογο αποτέλεσμα της ισορροπίας της ανθρώπινης ύπαρξης.

Αυτό το βάρος είναι ο πόνος· γιατί πόνος, σύμφωνα με την ετυμολογία της λέξης, σημαίνει βάρος. Ο πόνος λοιπόν σε όλες τις μορφές του, ως θλίψη, ως ασθένεια, ως απογοήτευση, ως ερήμωση, ως ταλαιπωρία, είναι το μέσο εξισορρόπησης του ανθρώπου.

Επειδή ο πόνος είναι το εντονότερο βίωμα στην ανθρώπινη φύση, αποτελεί και το πλέον δραστικό και συνειδητό μέσο άσκησης ψυχοσωματικής ισορροπίας. Ο πόνος δεν έχει φυσική την ουσία του, αλλά μεταφυσική.

Αν ο σκοπός του πόνου ήταν να μας ειδοποιήσει έγκαιρα για την επερχόμενη σωματική βλάβη κάποιου οργάνου, όπως προειδοποιεί ο πονόδοντας, θα το έκανε αυτό πολύ καλύτερα και για άλλα σοβαρότερα νοσήματα, όπως ο καρκίνος ή το εγκεφαλικό και το καρδιακό επεισόδιο. Άρα, η αποστολή του δεν είναι να προστατεύσει τον άνθρωπο από τον επερχόμενο κίνδυνο κάποιας σωματικής βλάβης, αλλά να προστατεύσει το πνεύμα από τη φθορά της κατολίσθησης στην ύλη.¹⁴

Μεθόριος λοιπόν ο πόνος ανάμεσα στην ύλη και στο πνεύμα, είναι η γέφυρα που ενώνει τη συνείδησή μας με την αιωνιότητα.¹⁵

Σύμφωνα με τον Ιπποκράτη, υπάρχει μεγάλη ομοιότητα μεταξύ της παγκόσμιας φύσεως (Δημιουργίας) με τη φύση του ανθρώπου. Οι άνθρωποι όμως δεν γνωρίζουν να περνούν από τα φανερά πράγματα στην εξέταση των απόκρυφων πραγμάτων. Εάν θα μπορούσαν να κάνουν αυτή τη μετάβαση, θα συναντούσαν τον τόπο που είναι απρόσιτος στην όραση και στην αφή, εκεί που βρίσκεται το δυνατότερο πυρ, η ψυχή του ανθρώπου.⁴

Παράδειγμα μιας φυσικής Ιπποκράτειας μετάβασης μας δίνει η παρατήρηση ενός εντομολόγου, βλέποντας ένα μυρμήγκι να κουβαλάει ένα πολύ μεγάλο άχυρο. Στη δύσκολη πορεία του έπρεπε να περάσει μια μεγάλη γι' αυτό σχισμή, που ήταν αδύνατο να το κατορθώσει. Τότε, τοποθέτησε το άχυρο πάνω στη σχισμή και το χρησιμοποίησε ως γέφυρα περνώντας στην άλλη πλευρά. Έτσι και ο πόνος, η θλίψη ή η αρρώστια είναι το φορτίο της ζωής που θα χρησιμοποιηθεί ως γέφυρα που θα ενώσει τον άνθρωπο με το άπειρο, με το παν.

- Μα τι ιστορίες είναι αυτές, θα γεννηθεί μέσα μας το ερώτημα!

- Τι θα πω εγώ στον ασθενή που πάσχει από καρκίνο και υποφέρει από αγιάτρευτους πόνους, παρά την πρόοδο της σύγχρονης θεραπευτικής του πόνου;

Η απάντηση είναι τόσο απλή και τόσο διαχρονική, μα δεν τολμούμε να την πούμε: Προσευχηθείτε στο Θεό για να σας κάνει καλά!

- Περιμένεις το θαύμα; Δεν γίνονται θαύματα στη σημερινή εποχή, μπορεί να είναι ο αντίλογος
- Μα αυτός είναι ο μοναδικός δρόμος!

Και ο ίδιος ο Κύριος προσευχήθηκε στη Γεσθημανή· παρακάλεσε το Θεό πατέρα να τον απαλλάξει: «*ει δυνατόν εστι παρελθέτω απ' εμού το ποτήριον τούτο*».¹⁶

Δεν απαλλάχθηκε όμως από τη δοκιμασία του Σταυρού, γεγονός που μας βεβαιώνει ότι δεν θα υλοποιείται πάντα αυτό που ζητάμε. Ήλθε όμως η αποδοχή του θελήματός Του με το «*πλην ουχ ως εγώ θέλω αλλά ως συ*».¹⁶ Μετά την αποδοχή ήλθε η θεία παρηγοριά· «*ώφθη δε αυτώ άγγελος απ' ουρανού ενισχύων αυτόν*»,¹⁷ όπου, σύμφωνα με τους Πατέρες, ενισχύθηκε η αδυναμία της ανθρώπινης φύσης του Θεανθρώπου, γιατί η θεία φύση δεν πάσχει.¹⁸ Το ίδιο συνέβη και στον Απόστολο Παύλο όταν έπασχε από σωματική ασθένεια, καθώς διηγείται ο ίδιος σε επιστολή προς τους Κορίνθιους ότι «*εδόθη μοι σκόλοψ τη σαρκί*», που σύμφωνα με τον ιστορικό Τερτυλιανό¹⁹ πιθανολογείται ότι ήταν φοβερός πονοκέφαλος, και παρακάλεσε τρεις φορές το Θεό για να τον απαλλάξει, αλλά δεν θεραπεύτηκε. Πήρε όμως την απάντηση από τον Κύριο ότι «*αρκεί σοι η χάρις μου· η γαρ δύναμίς μου εν ασθενεία τελειούται*».²⁰

Πήρε ο Παύλος την παρηγοριά, τη χάρη, τη βεβαιότητα ότι ο Θεός είναι μαζί του. Το πόσο δυστυχισμένος είναι ο ασθενής που υποφέρει μόνος χωρίς ελπίδα και χωρίς τη θεία παρηγοριά μας το βεβαιώνει και ο Φ. Κόντογλου επισημαίνοντας ότι «*Το πιο μεγάλο κάτεργο είναι η απιστία*».²¹

Ο σκοπός της ασθένειας στην ορθόδοξη θεολογία έχει βαθύτατη σωτηριολογική σημασία. Ο προφήτης Μωυσής στο βιβλίο της Εξόδου αναφέρει ως «*συναντήσεις*» Θεού και ανθρώπων τις διάφορες θλίψεις και δυσκολίες της ζωής.²²

Ο ίδιος ο Κύριος Ιησούς είπε ότι είναι «*στενή η πύλη και τεθλιμμένη η οδός η απάγουσα εις την ζωήν*».²³

Ως στενή πύλη μπορεί να εννοηθεί εδώ η αρρώστια, που πρέπει να στενέψει το πνεύμα και το σώμα από

την ακόρεστη επιθυμία του υλικού ευδαιμονισμού και να βαδίζει ο άνθρωπος την τεθλιμμένη οδό, να γευθεί δηλαδή το πικρό ποτήρι της ασθένειας και του ακούσιου πόνου. Στην πορεία του αυτή, απογυμνωμένος από κάθε σωματική δύναμη, γευόμενος την αδυναμία και την ταπείνωση που επιφέρει η αρρώστια, αδειάζει από την εγωπάθεια και την υπερήφανη διάθεσή του και συντετριμμένος προσεύχεται να του χαρίσει ο Θεός ζωή. Προσευχόμενος να του δωρίσει ο Θεός την επίγεια ζωή του, δέχεται την επίσκεψη της παρουσίας του Θεού και οδηγείται στο πλήρωμα της αναζήτησής του. «*Ζωήν ητήσατό σε και έδωκας αυτό μακρότητα ημερών εις αιώνα αιώνος*».²⁴ Ζωή σου ζήτησε, επιβεβαιώνει ο ψαλμωδός, και Συ του έδωσες αιωνιότητα.

ΤΟ ΠΙΚΡΟ ΠΟΤΗΡΙ ΤΗΣ ΓΕΥΣΙΓΝΩΣΙΑΣ ΤΗΣ ΑΣΘΕΝΕΙΑΣ ΩΣ ΒΙΩΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Η ασθένεια είναι μια μορφή πόνου ή θλίψης που προέρχεται από την έλλειψη της υγείας, προκαλώντας έλλειψη σθένους, δηλαδή δύναμης στον οργανισμό. Η σωματική αδυναμία και η επιδεινούμενη ανημποριά, τις περισσότερες φορές, επηρεάζει αρνητικά την ψυχολογία²⁵ αλλά και την κοινωνικότητα του ανθρώπου,²⁶ με αποτέλεσμα ο πόνος της ασθένειας να μοιάζει φορτίο δυσβάστακτο.

Να πώς περιγράφει ο ψαλμωδός Δαβίδ την ταλαιπωρία της ασθένειας:²⁷

«*Αι ψόαι μου (νεφροί μου) εμπλήσθησαν εμπαιγμάτων (πληγές) και ουκ έστιν ίασις εν τη σαρκί μου. Εκاکώθην και εταπεινώθην έως σφόδρα (ταπείνωση) ωρυόμην από στεναγμού της καρδιάς μου (βαθύς στεναγμός και θλίψη) η καρδιά μου εταράχθη, εγκατέλιπέ με η ισχύς μου (αδυναμία, ανημποριά) και το φως των οφθαλμών μου και αυτό ουκ έστι μετ' εμού (σκοτοδίνη)*».

Στη θλίψη της σωματικής ασθένειας έρχεται να προστεθεί αρκετές φορές και η εγκατάλειψη από φίλους και συγγενείς, έτσι ώστε το ποτήρι του πόνου να έχει θανάσιμα πικρή γεύση.

Και συνεχίζει ο Δαβίδ στον ίδιο ψαλμό «*οι φίλοι μου και οι πλησίον μου εξ εναντίας μου ήγγισαν και έστησαν (από μακριά με οικτείρισαν) και οι έγγιστά μου (συγγενείς) από μακρόθεν έστησαν*».

Αλλά ο Δαβίδ, παρόλες τις ταλαιπωρίες και την εγκατάλειψη από ανθρώπους, ζητά πάντα τη θεία παρηγο-

ριά λέγοντας «*Μη εγκαταλίπης με κύριε Πρόσχες εις την βοήθειάν μου*».

Σκληρή η αρρώστια, οδυνηρή η εγκατάλειψη, ανατριχιαστική η Σταύρωση!

Μήπως οι ασθενείς μας γεύονται και τα τρία αυτά ταυτόχρονα;

- Εγκατάλειψη, γιατί μόνοι θα πρέπει να σηκώσουν το βάρος του πόνου, έλλειψη κατανόησης από το ιατρονοσηλευτικό προσωπικό για το πόσο δυσβάσταχτο είναι το φορτίο τους, ενώ σ' όλα αυτά προστίθεται πολλές φορές και η βαριά μυλόπετρα της ερήμωσης από φίλους και συγγενείς.
- Σταύρωση, γιατί στους περισσότερους καρφώνονται τα μέλη του σώματός τους με τα ιατρογενή καρφιά της ακινητοποίησης (φλεβοκαθετήρες για χορήγηση ορών, καθετήρες για διαγνωστικούς σκοπούς, κολάρα ακινητοποίησης κεφαλής, νάρθηκες και έλξεις κάτω άκρων, μετεγχειρητικές σωληνώσεις, υποστηρικτικά μηχανήματα κ.λπ.). Σε όλα αυτά και σε άλλα πολλά, προστίθενται και τα ανελέητα και ατέρμονα εσωτερικά καρφιά του πόνου, που ακινητοποιούν τον ασθενή στο σταυρό του κρεβατιού εμποδίζοντάς τον να κάνει και την παραμικρή κίνηση.

Ο ασθενής υποφέρει πολύ, άρα είναι και γενναίος, γιατί, σύμφωνα με το Μ. Ναπολέοντα, «*χρειάζεται πολλή γενναιότητα για να υποφέρει κανείς, παρά για να πεθάνει*».¹³

Η ΜΥΣΤΙΚΗ ΔΙΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΟΝΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ ΩΦΕΛΗ

«Όπου υπάρχει θλίψη, εκεί υπάρχει γη ιερή» λέγει ο Όσκαρ Ουάιλντ.¹⁴

Το νοσοκομείο είναι γη ιερή, γιατί υπάρχει πολύς πόνος και θλίψη. Είναι τόπος θυσίας, όπου χύνει καθημερινά το αίμα της η φθαρείσα από την αμαρτία ανθρωπινή φύση. «*Και σχεδόν εν αίματι πάντα καθαρίζεται κατά τον νόμον και χωρίς αιματεκχυσίας ου γίνεται άφεσις*».²⁸ Είναι η γη που το σιτάρι θαμμένο μέσα της πεθαίνει. Και στα αόρατα κύτταρα της ανθρωπίνης ύπαρξης εξελίσσεται ένας μυστηριώδης θάνατος και εμφανίζεται μια νέα πνευματική αναγέννηση.

Αυτή είναι η μυστική διεργασία του πόνου και της θλίψης που επιφέρει η ασθένεια στην ψυχή του ανθρώπου!

Η συγκίνηση του πόνου γίνεται σκαπτικό εργαλείο για την ανακάλυψη του κρυμμένου βάθους. Μέσα στο χρυσωρυχείο του πόνου αυγάζεται η ψυχή· εκλεπτύνεται η συνείδηση, ομορφαίνει η καρδιά, ηρεμεί η λογική και ο άνθρωπος εξανθρωπίζεται.¹⁵

Ο πόνος, λέγει ο Μάξιμος ο Ομολογητής στην ασθενή Ολυμπιάδα, μας μαλάσσει, μας μαλακώνει, μας κάνει ευλύγιστους, δεν μας κάνει σαν το αμάλακτο κερί όπου δεν μπορεί ν' αφήσει το αποτύπωμά της η αρετή.²²

«Η σχολή του πόνου μορφώνει προς την αιωνιότητα» λέγει ο Δανός φιλόσοφος Κίρκεγκαρτ.¹⁴

Ο πόνος είναι μεγάλος παιδαγωγός. Με τον πόνο μαθαίνουμε την υπακοή, τη συμμόρφωση του εαυτού μας. Η υπακοή δεν υπάρχει έξω από τον πόνο, η πίστη δεν υπάρχει έξω από την υπακοή, η αιωνιότητα δεν υπάρχει έξω από την πίστη!

Η υπακοή είναι το μεγάλο όφελος που προκύπτει από την ταλαιπωρία του πόνου. Με την ανυπακοή χάθηκε ο παράδεισος και με την υπακοή επανακτάται. Να γιατί η υπακοή είναι η μέγιστη των αρετών, σύμφωνα με τους Πατέρες της εκκλησίας μας.²⁹ «Πλην τω θεώ υποτάγητι η ψυχή μου, ότι παρ' αὐτῷ ἡ υπομονή μου».³⁰

Η υπακοή και η υπομονή είναι δύο αρετές που τις χρειάζεται πάρα πολύ ο ασθενής. Στον τομέα της υγείας, η συμμόρφωση του ασθενούς στην ενδεικνυόμενη θεραπευτική αγωγή αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία της. Έτσι λοιπόν, ο ασθενής μαθαίνει να εμπιστεύεται τις ιατρικές εντολές, να περικόβει τις προσωπικές του εκτιμήσεις, συνήθειες και ανέσεις και να υπακούει εφαρμόζοντας χωρίς δευτερολογίες τα ενδεικνυόμενα. Αποδέχεται και υιοθετεί τα ατελείωτα και επώδυνα θεραπευτικά «πρέπει», γιατί το «εγώ» του βρίσκεται σε ένα σκοτεινό αδιέξοδο και βιώνει μια οδυνηρή εμπειρία.³¹ Εάν δεν υιοθετήσει την ιατρική οδηγία και δεν σηκώσει το φορτίο του πάθους που προκαλεί η θεραπευτική αγωγή, τότε βρίσκεται αντιμέτωπος και μόνος με την ανελέητη φθορά της ασθένειας και, αδυνατώντας να την αντιμετωπίσει, σπεύδει αναγκαστικά για ιατρική βοήθεια.

Σε αυτή την εικόνα της ανθρώπινης αδυναμίας, συγκερασμένης με την πικρόχολη απογοήτευση, έρχεται ο τόσο μυστηριώδης, αντιφατικός, αλλά και εκρηκτικός λόγος του Παύλου, που μας λέγει: «Όταν γαρ ασθενώ, τότε δυνατός είμι».³²

• Πατί Παύλε είσαι δυνατός όταν ασθενείς; Δεν πονάς, δεν υποφέρεις; Πώς έχεις σθένος, αφού σε εγκατέλειψε το σθένος των σωματικών σου δυνάμεων;

Εκεί, σ' αυτή την εγκατάλειψη των σωματικών δυνάμεων και των εγωπαθών πεποιθήσεων που επιφέρει η ασθένεια και ο πόνος, η συναίσθηση της μηδαμνότητας και της ταπεινότητας είναι αυτό που δημιουργεί έναν ευρύ χώρο αποδοχής για να δράσει το θεραπευτικό άγγιγμα μιας άλλης δύναμης.

Να λοιπόν γιατί ο Παύλος αισθάνεται δυνατός στην ασθένεια του· γιατί αφήνει την αδυναμία του να ενισχυθεί από μια μεγαλύτερη Θεία δύναμη απαντώντας στα ερωτήματά μας με το: «Πάντα ισχύω εν τω ενδυναμούντι με Χριστώ».³³

Στο χώρο της εντατικής θεραπείας έχουμε κλασικό παράδειγμα τέτοιας θεραπευτικής διαδοχικής δράσης, την υποστήριξη της αναπνευστικής λειτουργίας με τη χρήση του αναπνευστήρα, αφού απαραίτητα προηγηθεί μυοχάλαση, δηλαδή παράλυση των σωματικών δυνάμεων και αντιστάσεων του ασθενούς με τη δράση των ανάλογων μυοχαλαρωτικών φαρμάκων.³⁴

Όσοι εργάζονται στο χώρο της εντατικής γνωρίζουν ότι όσο «ανταγωνίζεται» ο ασθενής τον αναπνευστήρα με τις δικές του προσπάθειες αναπνοής, η αναπνευστική μηχανική υποστήριξη δεν μπορεί να δράσει θεραπευτικά και γι' αυτό του παρέχεται καταστολή και αναλγησία.

Έτσι και η θεία δύναμη θα εμψύσει πνοή ζωής στον άνθρωπο, μόνον όταν αυτός παραλύσει από τη φίλαυτη αρέσκεια της σωματικής και νοητικής του ανδρείας· τότε, αποδεχόμενος ο άνθρωπος την ασθένεια ως θέλημα Θεού, αφήνεται ελεύθερος στη θεραπευτική δράση της Θείας ενέργειας. Τότε μόνο αισθάνεται δυνατός στην αδυναμία του.

Σύγχρονοι υποστηρικτές της φυσικής θεραπείας σχολιάζουν ότι η θρησκευτική πίστη είναι ένας από τους βασικούς παράγοντες αυτοθεραπείας ασθενών που πάσχουν από ανίατες παθήσεις.

Ο δόκτωρ Άντριου Βέλ σχολιάζει ότι είναι αποδεδειγμένη η αποτελεσματικότητα της θρησκευτικής θεραπευτικής (religious healing) και, συγκεκριμένα, μέσω της Χριστιανικής Επιστήμης (Christian Science healing). Είναι πολλά τα δεδομένα των σχετικών μελετών, υποστηρίζει, που αναφέρονται στα θετικά αποτελέσματα της προσευχής στην υγεία του ατόμου. Επιπλέον, οι

σχετικές μελέτες δείχνουν ότι η προσευχή μπορεί να είναι αποτελεσματική και σε περιπτώσεις όπου ο ασθενής δεν γνωρίζει ότι κάποιος προσεύχεται γι' αυτόν, δείχνοντας ότι μπορεί να λειτουργήσουν και άλλοι υπερβατικοί μηχανισμοί, μη σχετιζόμενοι με τον ασθενή, αλλά με τη θετική ενέργεια της αγάπης του φιλικού του περιβάλλοντος.³⁵

Σύμφωνα με τη θεωρία της αυτοθεραπείας του δόκτορα Βέλ, ο οργανισμός μπορεί να αυτοθεραπευθεί με την ενεργοποίηση ενδογενών θεραπευτικών μηχανισμών και ένας από αυτούς είναι και η πίστη.

Βέβαια, αυτό που υποστηρίζει σήμερα ο δόκτωρ Βέλ είναι ένα μέρος της μεγάλης και αποκαλυπτικής αλήθειας της θεραπευτικής τακτικής του Θεανθρώπου Ιησού.

Ο ίδιος, όταν θεράπευε κάποιον, ποτέ δεν έλεγε εγώ σε θεραπεύω, αλλά πρόβαλλε πάντα ως προϋπόθεση του θαύματος την πίστη του αιτούντος. Είναι πολλές οι αναφορές των Ευαγγελίων στη θεραπευτική δύναμη της πίστης, αλλά η πλέον αντιπροσωπευτική είναι το συνταρακτικό γεγονός της αυτοθεραπείας διά της πίστεως της αιμορροούσας γυναίκας. Αυτή, απογοητευμένη και καταξοδεμένη από τις κλασικές ιατρικές μεθόδους της εποχής της, μέσα σ' ένα συνωστισμένο πλήθος, κατάφερε και άγγιξε την άκρη των ιματίων του Χριστού κι αμέσως θεραπεύθηκε.

Ο Κύριος φανέρωσε τη μεγάλη πίστη της ρωτώντας ποιος από το πλήθος τον ακούμπησε με πίστη, ανάμεσα από πλήθος εγγιζόντων αλλά απιστούντων. Όταν αυτή φανέρωσε τρέμουσα το θαύμα της αυτοθεραπείας της διαμέσου της πίστης στο πρόσωπο του Ιησού, εκείνος της απάντησε: «*Θάρσει θύγατερ· η πίστη σου σέσωκέ σε· πορεύου εις ειρήνην*».³⁶

Η πίστη, λοιπόν, είναι ένα πολύ γρήγορο και ασφαλές μέσο σωτηρίας γι' αυτόν που θλίβεται, αρκεί να πιστεύει όπως ο Δαβίδ και να προσεύχεται γι' αυτό, «*κεκράξεται προς με και επακούσομαι αυτού μετ' αυτού ειμί εν θλίψει· εξελούμαι αυτόν και δοξάσω αυτόν, μακρότητα ημερών εμπλήσω αυτόν και δείξω αυτό το σωτήριόν μου*».³⁷

Υπάρχει και μια τελευταία και κρίσιμη ερώτηση, που πιθανώς μας προβληματίζει στην πορεία της φροντίδας των ασθενών.

- Όλοι οι ασθενείς ωφελούνται από τη μυστική διεργασία του πόνου και βελτιώνονται πνευματικά ή μπορεί να ισχύσει και το αντίθετο, δηλαδή να γίνουν χειρό-

τεροι στη συμπεριφορά, να φωνάζουν, να γογγύζουν, ακόμη και να βλασφημούν;

Το συναντούμε και αυτό πολλές φορές. Εδώ ισχύει το παράδοξο που λέγει ο προφήτης Ιερεμίας ότι «*Γιατρέψαμε την Βαβυλώνα και δεν έγινε καλά*». Αυτό θέλει να μας πει ότι ο γογγυσμός στην ασθένεια ή στη θλίψη καταστρέφει την ευεργετική δράση της ψυχικής ευκαμψίας που επιφέρει ο πόνος.²²

Είναι το ίδιο με τους δύο ληστές τους συσταυρωθέντες με το Χριστό· τον έναν απ' αυτούς τον μαλάκωσε ο πόνος του Σταυρού και κέρδισε πρώτος τον Παράδεισο λέγοντας συντετριμμένος το «*Μνήσθητί μου κύριε...*», ενώ ο άλλος βλασφημούσε ως την τελευταία στιγμή, άσχετα αν πονούσε και υπέφερε έχοντας στο πλευρό του τον θάνατο.

Ακόμη και ο πόνος, το εντονότερο συναίσθημα στην ανθρώπινη φύση, δεν δρα καταπιεστικά στην επιλογή του αγαθού. Κανενός η θέληση και η ελευθερία δεν βιάζεται, σύμφωνα με τους θεόπνευστους λόγους του Ιωάννου στην Αποκάλυψη: «*Ο αδικών αδικησάτω έτι, και ο ρυπαρός ρυπαρευθήτω έτι, και ο δίκαιος δικαιοσύνην ποιησάτω έτι, και ο άγιος αγιασθήτω έτι*».³⁸

ΤΟ ΝΟΣΗΛΕΥΤΙΚΟ ΣΘΕΝΟΣ ΣΤΗΝ ΑΔΥΝΑΜΙΑ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΥΠΑΡΞΗΣ

«*Η δύναμις σου πέλαγο, κι η θέληση μου βράχος*» λέγει χαρακτηριστικά ο εθνικός μας ποιητής Δ. Σολωμός,³⁹ εκφράζοντας ποιητικά την αντίρροπη δύναμη της υπομονής και καρτερίας του βράχου που δέχεται τη λυσσώδη δύναμη των αφρισμένων κυμάτων.

Βράχος υπομονής θα πρέπει να γίνει ο ασθενής αντιμετώπιζοντας τα φοβερά κτυπήματα του πόνου της ασθένειας, αλλά και ο νοσηλευτής που βρίσκεται δίπλα του και τον φροντίζει θα πρέπει να φορέσει το αδιάβροχο ένδυμα της υπομονετικής ανοχής και κατανόησης.

Υπομονή στο χώρο της ασθένειας σημαίνει ότι αποδεχόμαστε τον εαυτό μας ή τον ασθενή μας με όλες τις ατέλειες, τις αδυναμίες και τα ελαττώματα της ανθρωπίνης ύπαρξης.

Σημαίνει καρτερικότητα και ελπίδα. Ο νοσηλευτής θα πρέπει να βοηθήσει τον ασθενή να απεγκλωβιστεί από τις αρνητικές σκέψεις κατάρρευσης του νου του και να τον βοηθήσει να υπομείνει καρτερικά την καταιγίδα της ασθένειας περιμένοντας να δει μέσα του καινούργιους

δρόμους ή κατευθύνσεις που άνοιξε γι' αυτόν η δοκιμασία του πόνου.

Το σώμα θέλει να αποδράσει από την ασθένεια όσο το δυνατόν γρηγορότερα. Το σωστό όμως είναι να περιμένει· να έχει υπομονή· να περάσει η θεομηνία· γιατί αν βγει έξω, θα καταποντιστεί στο δρόμο. Θα πρέπει να ψάξει να βρει καταφύγιο αποδοχής της κατάστασης· να βρει σπήλαιο να κρυφθεί· να εισέλθει στο «ταμείο της ψυχής», που είναι η ανθρώπινη καρδιά, και να επικοινωνήσει με το Δημιουργό της, ανακτώντας τις έμφυτες δυνάμεις της και ανάβοντας το φως της ελπίδας και της πίστης.

Οι νοσηλευτές θα πρέπει να αισθάνονται ότι εργάζονται σε ιερή γη. Η νοσηλευτική φροντίδα θα πρέπει να είναι το θερμοκήπιο της αγάπης στα ταλαιπωρημένα από το δριμύ ψύχος του πόνου ανθρώπινα κορμιά κι εμείς οι κηπουροί, που μας αξιώνει ο Θεός να φροντίζουμε τη ζωή, αλλά και να παραστεκόμαστε με ανδρεία στο θάνατο. Μας κάνει μετόχους στο Δημιουργικό και Εσχατολογικό του έργο. «Εγώ το Α και το Ω, ο πρώτος και ο έσχατος, αρχή και τέλος»,⁴⁰ λέγει στην Αποκάλυψη ο Κύριος.

Ο πρώτος φθόγγος του νεογέννητου σε όλες τις γλώσσες του κόσμου είναι το παρατεταμένο κλαψούρισμα στον ήχο του ααα (το Α) και ο τελευταίος φθόγγος του ανθρώπου, σε όλες τις γλώσσες του κόσμου, που τον ακούμε συχνά στον επιθανάτιο ρόγχο, είναι το ΩΩΧ (το Ω). Δηλαδή το Α και το Ω, ο Πρώτος (το νεογέννητο) και ο Έσχατος (αυτός που πεθαίνει).

Στο πρόσωπο όλης της ανθρωπότητας, του πρώτου και του τελευταίου ανθρώπου, εικονίζεται Αυτός που είναι η Δημιουργός δύναμη του Παντός.

• Κύριε, μας κάνεις τέτοια μεγάλη τιμή να φροντίζουμε εσένα τον ίδιο, που είσαι η αρχή και το τέλος των πάντων. Τώρα καταλαβαίνω τους λόγους του Ευαγγελίου Σου...

«Ότι γυμνός και περιεβάλετε με, ησθένησα, και επισκέψασθε με...» και «αμήν λέγω υμίν, εφ' όσον εποιήσατε ενί τούτων των αδελφών μου των ελαχίστων, εμοί εποιήσατε».⁴¹

Αυτή είναι η κλήση αλλά και η πρόκληση του νοσηλευτικού λειτουργήματος: το θεοτίμητο έργο της έμπρακτης αγάπης.

Η εκρηκτικότητα της αντίρροπης δύναμης της Νοσηλευτικής βασίζεται στη διά του βάθους ανύψωση. Όσο

περισσότερο μεγαλώνεις σε βάθος με το ταπεινό έργο της διακονίας, δηλαδή της ανθρώπινης φροντίδας και προσφοράς,⁴² τόσο υψώνεσαι και γεμίζεις ως άνθρωπος και γίνεσαι ο πρώτος.

«Ει τις θέλει πρώτος είναι, έστω πάντων έσχατος και πάντων διάκονος».⁴³

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Κωστή Παλαμά. *Άπαντα. Ύμνος της Υγείας*. Τόμος 9:64. Εκδόσεις Μπίρης (χωρίς χρονολογία)
2. Κωστή Παλαμά. *Άπαντα. Το χρυσό κρεβάτι*. Τόμος 1:269. Εκδόσεις Μπίρης (χωρίς χρονολογία)
3. Lipinski Z. Physical illness, the individual and coping process. *Psychiatr Med* 1970, 1:90
4. *Ιπποκράτους Περί Αρχαίης Ιητρικής* 20, 620. ed. Emil Lit-tre. Τόμος I–V, Paris, 1839–1861
5. *Πλάτωνος Άπαντα*. Oxford Classical Texts, Vol I–V. ed J. Burnet, 1972–1974
6. *Γαληνού Άπαντα*. Εκδόσεις C.G. Kuhn. Vol I–XX. Lipsiae, 1821–1822
7. *Αριστοτέλους, περί ψυχής*. Εκδόσεις D. Ross, Oxford, 1961, 411a, 412a
8. Ψαλμ. 8, 5–7. Στην Παλαιά Διαθήκη
9. Παροιμ. κ, 6. Στην Παλαιά Διαθήκη
10. Γρηγορίου Θεολόγου PG 36, 632AB
11. Καισαρίου Ιατρού. *Διάλογοι τέσσαρες εις πεύσεις και αποκρίσεις*. PG 38, 872
12. Ευτυχιάδου Α. *Αρχές Φιλοσοφίας και Ιστορίας της Ιατρικής*. ΒΗΤΑ Ιατρικές Εκδόσεις Αθήνα, 2004
13. Κανελλόπουλος Π. *Μεταφυσικής Προλεγόμενα*. Αθήνα, 1956
14. Κανελλόπουλος Π. *Ο Χριστιανισμός και η εποχή μας*. Αθήνα, 1953
15. Νικολάου Μητροπολίτου Μεσογαίας και Λαυρεωτικής. *Άνθρωπος μεθόριος*. Εκδόσεις Εν πλω, Αθήνα, 2005
16. Ματθ. κστ', 39. Στην Καινή Διαθήκη
17. Λουκ. κβ', 43. Στην Καινή Διαθήκη
18. Παπαγεωργοπούλου Α. *Το πάθος του Ιησού ως Υιού του ανθρώπου*. Θεσσαλονίκη, 1965
19. Holzner J. *Παύλος*. 15η έκδοση. Εκδόσεις Δαμασκός, Αθήνα, 2001
20. Παύλου β' Κοριν. Ιβ', 7–9. Στην Καινή Διαθήκη
21. Κόντογλου Φ. *Η απελπισία του θανάτου εις την θρησκευτικήν ζωγραφικήν της Δύσεως και η ειρηνόχυτος και πλήρης ελπίδος ορθόδοξος εικονογραφία*. Αθήνα, 1961
22. Μωϋσέως Μοναχού. *Η ευλογία του πόνου και πόνος της αγάπης*. Εκδόσεις Τήνος (χωρίς χρονολογία)
23. Ματθ. ζ', 14. Στην Καινή Διαθήκη
24. Ψαλμ. 20, 5. Στην Παλαιά Διαθήκη

25. Ραγιά Α. Η νοσηλευτική του ανθρώπου ως μοναδικού προσώπου. *Νοσηλευτική* 2006, 45:19–24
26. Αγραφιώτης Δ. *Υγεία, αρρώστια, κοινωνία*. Εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα, 2003
27. Ψαλμ. 37, 8–12. Στην Παλαιά Διαθήκη
28. Παύλου. Εβρ. θ, 22. Στην Καινή Διαθήκη
29. Φιλοκαλία των Νηπτικών και Ασκητικών Αββά Ησαΐου, Ζωσιμά, Δωριθέα. Πατερικές εκδόσεις Γρηγόριος Παλαμάς, Θεσσαλονίκη, 1981
30. Ψαλμ. 61, 6. Στην Παλαιά Διαθήκη
31. Ραγιά Α. *Βασική Νοσηλευτική–Θεωρητικές και δεοντολογικές αρχές*. 6η έκδοση. Αθήνα, 2005:57
32. Παύλου. β' Κοριν. Ιβ', 10. Στην Καινή Διαθήκη
33. Παύλου. Φιλιπ. δ', 13. Στην Καινή Διαθήκη
34. Κυρίτση Φ. *Σημειώσεις παραδόσεων μαθημάτων Εντατικής Νοσηλευτικής*. ΤΕΙ Αθήνας, 2004
35. Βέλ Άντριου. *Η αυτοθεραπεία του ανθρώπινου οργανισμού*. Μετάφραση Μαρίλη Παναγοπούλου. Εκδόσεις Πατάκη, 1997
36. Λουκ. η', 48. Στην Καινή Διαθήκη
37. Ψαλμ. 90, 15. Στην Παλαιά Διαθήκη
38. Ιωάν. Αποκ. κβ', 11. Στην Καινή Διαθήκη
39. Δ. Σολομός. *Άπαντα*. Ελεύθεροι πολιορκημένοι. Β. 51. Τόμος 1:286. Εκδόσεις Ίκαρος, 1961
40. Ιωάν. Αποκ. κβ', 13. Στην Καινή Διαθήκη
41. Ματθ. κε', 36-40. Στην Καινή Διαθήκη
42. Κυρίτση Φ. *Φιλοσοφική προσέγγιση της εντατικής θεραπευτικής νοσηλευτικής φροντίδας*. Πρακτικά 2ου επιστημονικού συμποσίου: «Επείγουσα και Εντατική Νοσηλευτική». Βόλος, 2004:172
43. Μαρκ. θ', 35. Στην Καινή Διαθήκη

Υποβλήθηκε: 9/8/2006
Επανυποβλήθηκε: 17/7/2007
Εγκρίθηκε: 20/7/2007